

HET HART OP DE TONG

EMOTIES IN DE POLITIEK

RENÉ GABRIËLS
SJAAK KOENIS
TSJALLING SWIERSTRA (RED.)

A
U
P

Het hart op de tong

Het hart op de tong

Emoties in de politiek

René Gabriëls, Sjaak Koenis en Tsjalling Swierstra (red.)

Amsterdam University Press

Ontwerp omslag: Klaas Wijnberg
Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6372 331 2
e-ISBN 978 90 4854 434 9
NUR 754

Uitgeverij AUP is een imprint van Amsterdam University Press.

© R. Gabriëls, S. Koenis, T. Swierstra / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2018

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Het hart op de tong	7
<i>Tsjalling Swierstra, René Gabriëls, Sjaak Koenis</i>	
Nu iedereen kwaad is	23
<i>K. Michel</i>	
Woede in meervoud	25
Boze burgers aan het woord	
<i>Esther Schrijver, Jan Willem Duyvendak en Christian Bröer</i>	
Affectief burgerschap	39
Waarom beleid verleidt in plaats van overtuigt	
<i>Evelien Tonkens, Thomas Kampen en Mandy de Wilde</i>	
Angst, woede en wantrouwen over gaswinning	63
Hoe Groningse politici emotioneel schakelen tussen burgers en Den Haag	
<i>Imrat Verhoeven en Tamara Metze</i>	
Morele woede en punitieve verlangens	83
Over de verrechtsing van het strafklimaat	
<i>Bas van Stokkom</i>	
De politiek van hoop	107
Hoe vrijwilligerswerk slechts uitzicht op werk biedt	
<i>Thomas Kampen en Evelien Tonkens</i>	
De politieke economie van schaamte en schuld	131
Over armoede in Nederland	
<i>René Gabriëls</i>	
De affectieve begrenzing van de verzorgingsstaat	153
Alternatieven voor het verzorgingsstaatschauvinisme	
<i>Ido de Haan</i>	

'Die mensen zijn te beklagen, niet te verachten'	177
Mededogen, verontwaardiging en angst: humanitaire narratieven als richtinggevend onderdeel van politiek	
<i>Christianne Smit</i>	
Populisme: de verleiding van een idee	191
Enkele historische reflecties	
<i>Georgi Verbeeck</i>	
De emotionele basis van het rechtse populisme	211
<i>Mikko Salmela en Christian von Scheve (Vertaling Ton Brouwers)</i>	
Over emoties en de politiek van statusverschil	237
<i>Sjaak Koenis</i>	
'Meester van alle dingen, maar geen meester over zichzelf'	257
De terugkeer van Ortega y Gasset's massamens in het hedendaagse politieke debat	
<i>Jan de Roder</i>	
Personalia	279

Het hart op de tong

Tsjalling Swierstra, René Gabriëls, Sjaak Koenis

Terwijl we deze inleiding schrijven, blijkt dat Nederlanders opeens weer optimistischer zijn. Ook is het vertrouwen van de burger in politiek en bestuur weer omhooggegaan (Dekker, Van der Ham & Wennekers 2018). Terwijl we er nu net aan gewend waren dat de burger boos, nee woedend, was en overliep van wantrouwen tegenover alles wat uit Den Haag kwam of zich beter waande dan de rest. Het gangbare beeld van emoties wordt door deze radicale omslag wel bevestigd. Emoties zijn kort, heftig, wisselvallig en onbetrouwbaar. Dat is precies de reden waarom emoties vaak zo'n slechte naam hebben, zeker wanneer ze aan de beslotenheid van de privésfeer ontsnappen en zich in de publieke ruimte breed maken. Zo'n 2500 jaar geleden al maakte de Atheense wijsgeer Plato zich grote zorgen over het emotionele, onredelijke karakter van de politiek in zijn thuisstad. Volgens deze aristocraat was dat vooral het gevolg van politieke nieuwlichterij: de democratie. Hij moest daar niets van hebben, omdat in een democratisch systeem de woeste emoties van het gemene volk niet beteugeld werden door de rede – een kwaliteit die hij vooral bij de elite aanwezig achtte, en dan nog alleen bij het weldenkende deel daarvan. Het is deze platoonse angst voor de emotie die de democratie vanaf haar ontstaan permanent heeft vergezeld als een schaduw.

In deze bundel proberen we voorbij te komen aan deze oeroude en platgetreden politieke tegenstelling tussen emotie en rede. De aanleiding hiervoor is dat veel burgers, na jaren waarin zij zich verveeld leken af te wenden van de stroperige en saaie onderhandelingen die de Nederlandse polderpolitiek kenmerken, sinds de Fortuyn-revolte weer met elkaar over straat rollen. Meer dan ooit dragen zij daarbij het hart op de tong. 'Ik zeg wat ik denk en ik denk wat ik zeg' is uitgegroeid tot de slogan van de nieuwe politiek. Het eerste wapenfeit van deze emotionaliteit was dat duizenden en duizenden op de inmiddels vermoorde LPF-lijsttrekker stemden. Het tweede wapenfeit was dat ze hem daarna ook nog (op een haar na) tot belangrijkste Nederlander ooit verkozen. Geen daden die hoog scoren op de schaal van rationele politiek. Maar als schreeuw van woede en verdriet maakten ze hun punt. En dat was nog maar het begin. Denk aan de woedende burgers van het Drentse dorp Oranje die 6 oktober 2015 de auto van Klaas Dijkhoff, voormalig staatssecretaris voor Veiligheid en Justitie, probeerden tegen te houden en de weg blokkeerden voor twee bussen met asielzoekers. Of denk aan de heftige

taferelen rondom de aankomst van Sinterklaas en – vooral – Zwarte Piet. Of aan het Rotterdamse lijsttrekkersdebat, waarbij de televisiekijker werd getraakteerd op schuimbekkende straatvechters die het te druk hadden met elkaar voor rotte vis uit te maken om met elkaar in debat te gaan.

Het is gebruikelijk om over deze emotionele uitingen een bezorgde toon aan te slaan. Maar hoe terecht is zo'n negatief getoonzette interpretatie van de toegenomen rol van emoties in de politiek? Zijn er wellicht meer genuanceerde oordelen te vellen over die rol? Wat is die rol nu precies, en hoe verhouden emoties zich tot de rede? Is die rol inderdaad toegenomen en is de verhouding tussen emotie en rede inderdaad verschoven? Valt te verdedigen dat emoties een positieve en wellicht zelfs onontbeerlijke rol in de politiek spelen? Dat zijn de vragen waarover filosofen, historici, sociologen en een enkele literatuurwetenschapper zich in deze bundel buigen.

Emotie en rede

Het ligt voor de hand om deze bundel te openen met heldere definities van wat we onder emoties en onder rede verstaan. Onderdeel daarvan zou dan zijn dat we de emotie helder afgrenzen van verwante begrippen als passie, hartstocht, aandriften en gevoel. Die poging helderheid te scheppen heeft echter belangrijke nadelen. Niet alleen bestaan er tal van meer en minder subtiele verschillen tussen bestaande begripsbepalingen, maar bovendien trekken verschillende denkers en wetenschappers de grenzen steeds anders. Het zou het doel van deze bundel voorbijschieten om al die verschillen in kaart te brengen en daar dan beredeneerd een positie binnen te bepalen. We volstaan daarom met het inventariseren van een aantal veelgenoemde kenmerken, waarbij we ons baseren op een inventarisatie van emotieonderzoeker Aaron Ben-Ze'ev (2010).

Ten eerste, emoties zijn mentale verschijnselen die worden uitgelokt door voor ons belangrijke veranderingen in de normale gang van zaken. Emoties geven aan dat iets onze bijzondere aandacht behoeft. Ze zijn daarom vaak – maar niet altijd – heftig: ons psychologische systeem zet alle zeilen bij om met de nieuwe situatie om te gaan. Emoties helpen het organisme om zich aan te passen aan een nieuwe situatie. Ze zijn daarom doorgaans ook van beperkte duur. Is een nieuwe evenwichtstoestand eenmaal gevonden, dan ebben de emoties weg. Omdat emoties met name worden opgeroepen door plotselinge veranderingen, roepen gebeurtenissen die we al verwacht hadden, minder heftige emoties op dan gebeurtenissen die we niet voorzagen. Als je niet weet of een gebeurtenis zich zal voordoen, sta je in emotioneel

opzicht voortdurend op scherp. Daarom is het erg vermoeiend om te leven in tijden van snelle veranderingen. Pessimisme en cynisme lonen dus voor wie heftige negatieve emoties wenst te vermijden. Boeddhisme ook trouwens. Het is niet toevallig dat tal van wijsheidsleren en religies onderwijzen dat wat gebeurt, ook onvermijdelijk moet gebeuren. Dat is bedoeld als emotionele geruststelling.

Ten tweede, emoties zijn sterk lichamenlijk: het bloed stijgt naar ons hoofd, onze spieren spannen zich, onze tanden ontbloten zich, onze hartslag vliegt omhoog of om onze mond plooit zich een gulle lach. Omgekeerd werkt onze lichamenlijke gesteldheid ook door in onze emotionele huishouding. Zitten we goed in ons vel, dan reageren we minder emotioneel dan wanneer we moe zijn en honger hebben.

Een derde kenmerk, en een reden waarom emoties zo'n gemakkelijke prooi vormen om belachelijk te maken, is dat ze weinig aankunnen met logica. We zijn niet een miljoenmaal droeviger om zes miljoen doden dan om zes, en een miljardair is niet duizendmaal blijer dan een miljonair. Dit gebrek aan logica hangt nauw samen met het feit dat emoties schaamteloos partijdig zijn. Zelfs als we verontwaardigd zijn over onrechtvaardigheid, opgevat als een gebrek aan onpartijdigheid, dan nog is die verontwaardiging het heftigst als wijzelf, of mensen met wie we ons identificeren, het slachtoffer zijn van dat gebrek aan onpartijdigheid. Praktische problemen worden vanuit de waarden en voorkeuren van de eigen persoon benaderd. Emoties zijn daarom ook altijd in zekere mate subjectief. Als we iets heel graag willen doen, dan levert het een sterke emotionele respons op wanneer dat wel of juist niet lukt. Maar iemand die andere wensen of verlangens heeft, zal diezelfde uitkomst veel kalmer ervaren. De door emoties gestuurde blik neemt alleen waar wat voor het individu van belang is. Gebeurtenissen die ons nabij zijn, in tijd en afstand of omdat ze ons direct raken, zijn emotioneel meer beladen dan gebeurtenissen op afstand. We hebben misschien objectief meer reden om op Bill Gates jaloers te zijn, maar we zijn het op onze collega die net iets meer verdient. Het romantische liefdesideaal eist zelfs expliciet dat men de liefde richt op één geliefde: ik hou van jou, en dus niet van anderen. Emotionaliteit is kortom niet los te zien van partijdigheid, exclusiviteit en uitsluiting.

Ten vierde, emoties zijn snel. Onze emoties zijn heel goed in intuïtieve oordelen. Emoties berusten niet op ingewikkelde redeneringen of afwegingen. Ze berusten eerder op 'zien' dan op 'bedenken'. Ik 'zie' dat mijn partner zit te flirten en ik word jaloers; ik 'zie' dat het onaanvaardbaar is dat er een dood Syrisch jongetje op het Europese strand ligt. Uiteraard is dat vermogen om snel emotioneel te oordelen evolutionair gesproken letterlijk van levensbelang. Dat zulke oordelen vanwege deze snelheid soms foutief

zijn, nemen we daarom op de koop toe. Liever een keer te veel voor een naderende beer weggevlucht dan een keer te weinig.

Emoties zorgen er kortom voor dat we betrokken zijn op onze omgeving. Ze staan dus niet in de eerste plaats tegenover redelijkheid, maar tegenover onverschilligheid of depressiviteit – mentale gemoedstoestanden waarin niets en niemand meer van belang lijken. Toch is de tegenstelling tussen rede en emotie niet uit de lucht gegrepen. De rede probeert een aantal gebreken van ons intuïtief-emotionele oordeelsvermogen te compenseren.

Zoals we ons voor de kenmerken van de emotie baseerden op Ze'ev, zo ontlenen we de kenmerken van de rede aan Joseph Heath (2014). Heath opent zijn beschouwing met een citaat van de Schotse wijsgeer Hume dat de rede aanduidde als de 'kalmte passie' – in contrast tot de heftigheid van de emotie. En waar de emotie vaak gebonden blijft aan het veranderlijke moment, daar kan de rede geduldig op zoek gaan naar onderliggende patronen en structuren. Waar je je achteraf soms nauwelijks meer kunt voorstellen waarom je in een emotionele opwelling opeens iets vond of deed, hebben redelijke oordelen doorgaans een wat langere houdbaarheidsdatum.

In de tweede plaats is de rede niet primair lichamelijk. Waar de emotie het vaak zonder woorden afkan, daar is de rede expliciet en talig. Rede en 'redeneren' hangen inderdaad samen. Het probleem, de oplossing en de argumenten worden zo duidelijk mogelijk gearticuleerd. Door te redeneren introduceren we een bepaalde distantie en onthechtheid die noodzakelijk zijn om onze waarnemingen en gedachten te delen met anderen, en om onze ervaringen en handelingen te kunnen rechtvaardigen.

Die nadruk op redeneren en rechtvaardigen brengt ons tot een derde verschil: in contrast tot het partijdige en subjectieve karakter van de emotie, associëren we de rede met onpartijdigheid en objectiviteit, de *God's eye point of view*. De rede opereert namelijk wel logisch – wat natuurlijk niet hetzelfde is als feilloos.

Ten vierde, redeneren is eerder langzaam en moeizaam dan snel en automatisch. En daarom houden we er in normale omstandigheden niet erg van. We moeten echt een goede reden hebben willen we ons aan het redeneren zetten. Het vergt veel aandacht en (zelf)discipline. Redeneren vereist dat we gebruikmaken van ons werkgeheugen: je 'ziet' de oplossing niet meteen, maar 'berekent' die als het ware door informatie op te delen en tijdelijk op te slaan – zoals wanneer je twee getallen met elkaar vermenigvuldigt. Het is niet verwonderlijk dat we daarbij vaak gebruikmaken van een papiertje – een vorm van extern geheugen. De rede is ook in staat tot hypothetisch denken. Bijvoorbeeld: ja, we zijn misselijk van medeleven als we dat Syrische jongetje zien liggen, maar wat zijn de langetermijngevolgen

als we iedere vluchteling toelaten? Of als we dat niet doen? Het is kortom niet voor niets dat mensen vaak niet helder kunnen denken als ze worden afgeleid – bijvoorbeeld door geldzorgen – of als ze moe zijn.

Op deze globale begripsbepalingen van emotie en rede is vast het nodige af te dingen, maar voor nu volstaan ze om een belangrijke conclusie te trekken: mensen kunnen niet zonder de een of de ander. Zuivere emotionaliteit zou ons voortdurend dwaalwegen op sturen en tot heftige en onoplosbare conflicten met anderen leiden. Maar zonder emoties zouden we betrokkenheid op de wereld missen en in een depressie wegzakken. Emoties en redelijkheid kunnen in elkaars verlengde liggen, ze kunnen botsen en ze kunnen elkaar corrigeren. Hoe dan ook, ze zijn beide noodzakelijke bestanddelen van elk individueel bestaan. En van ons collectieve bestaan.

Instituties

Culturele, sociale en politieke *instituties* geven vorm aan emoties en de rede, maar ze worden daar ook door beïnvloed. Instituties structureren het handelen van mensen en maken dat enigmatische voorspelbaar. Door voor stabiliteit te zorgen bieden instituties houvast en bevorderen ze onderling vertrouwen (Douglas 1986).

In politieke debatten en voor een deel ook in het wetenschappelijk onderzoek wordt de institutionele kant van emoties verwaarloosd. Het gaat dan om instituties als het parlement, het recht, het onderwijs, de zorg en de media. Politieke instituties hebben bijvoorbeeld grote invloed op hoe met emoties wordt omgegaan. Ze kunnen de uiting daarvan versterken of remmen, en ze bepalen mede hoe die uitingen worden geïnterpreteerd (Elster 1999, p. 262). Wie op televisie wel eens parlementaire debatten ziet, zal vaststellen dat politici in London, Berlijn en Den Haag hun emoties anders etaleren. Uiteraard spelen ook de media een cruciale rol. De introductie van bijvoorbeeld 'GeenStijl' betekende dat er binnen het publieke domein ruimte ontstond voor een andere emotionele huishouding. Voor sommige commentatoren is deze rol van de media vooral een bron van zorg. De logica van de kijkcijfers zou gemakkelijk leiden tot het opkloppen van emoties (Althuisius 2014). En omdat politici de burgers sneller en beter via de media dan via het parlement kunnen bereiken, zouden ze zich steeds meer aan de logica van de media aanpassen. De Vlaamse socioloog Mark Elchardus (2003) waarschuwt daarom voor een dramademocratie, waarin de politiek door toedoen van de media verwordt tot theater.

Omgekeerd vormen instituties ook het lijdend voorwerp van emotionele oordelen. Burgers en politici zijn dikwijls woedend over de wijze waarop

instituties functioneren. Ze menen dat de geldende regels niet worden nageleefd, of ontkennen de legitimiteit ervan. Burgers zijn bijvoorbeeld boos omdat ze vinden dat zorginstellingen niet leveren wat ze beloven. Geert Wilders roept dat het parlement een nep-parlement is, dat rechters vooringenomen zijn, dat de rechtsregels niet deugen en dat de straffen te licht zijn. Democratie is een politiek systeem dat berust op een georganiseerd wantrouwen, en emoties spelen daarbij een onontbeerlijke rol. Maar het door emoties geleide wantrouwen kan ook een gevaar voor democratische instituties betekenen. De politiek, het recht, de zorg, het onderwijs en ook de media fungeren niet, als de professionals die er werken en de burgers die hun diensten gebruiken een te kort lontje hebben. De emoties van burgers en politici kunnen zo hoog oplopen dat ze het hele institutionele vlechtwerk van een samenleving ondermijnen. Daarom zijn ook hier corrigerende, redelijke, mechanismen nodig. De op regels gebaseerde en voor stabiliteit zorgende instituties zorgen ervoor dat burgers hun emoties in toom houden. De hiervoor geïnventariseerde kenmerken van de rede zien we daarom terug in de instituties van de democratische rechtsstaat. Voor een deel fungeren deze instituties als een soort filter, of een vertraging, van onze emoties. Bijvoorbeeld, het verschil tussen geregelde verkiezingen of een referendum enerzijds en een digitale opiniepeiling bij het ontbijt anderzijds is dat er in de aanloop naar verkiezingen of een referendum ruimte is voor debat en meningsvorming, terwijl bij een elektronische poll breed baan is voor directe impulsen. Ook de grondwet en de scheiding der machten beogen het politieke proces te vertragen, zodat er ruimte ontstaat voor reflectie, overleg, wederzijds begrip en onpartijdigheid. Parlement, gemeenteraad, rechtspraak en journalistiek zijn voorbeelden van instituties die taligheid en redeneren hoog in het vaandel voeren. Debat, dialoog, overleg, onderhandelingen en soortgelijke mechanismen om ons collectieve handelen te coördineren scheppen samen met instituties als een onafhankelijke rechtspraak, journalistiek en wetenschap ruimte om boven onze individuele perspectieven uit te stijgen en zo te komen tot enigerlei vorm van bovenpartijdigheid en objectiviteit. En onderwijs en moraal helpen, motiveren en disciplineren ons zodanig dat we bereid en in staat zijn onze impulsen enigszins te beteugelen en het moeizame werk van de rede af en toe ter hand te nemen. Het gaat er niet om de emotie uit de politiek te bannen, maar haar in balans te brengen met de rede. Waar die balans ligt, is moeilijk te zeggen. Niet voor niets gaan veel politieke debatten tegenwoordig juist over de emotionele huishouding, over de vraag wat al dan niet gezegd mag worden en over de vraag of mensen niet onnodig gekwetst worden.

Instituties spelen dus een voorname rol bij het vormgeven van emoties, maar ook aan het beteugelen daarvan. Dat zou gemakkelijk doen vergeten

dat ze er ook uit voortkomen. Waar zou de rechtspraak zijn zonder boosheid over onrecht? Waar de media of de universiteit zonder nieuwsgierigheid en een passie voor waarheid? Waar het UWV zonder genegenheid, compassie en solidariteit? Als emoties ons betrokken doen zijn bij de wereld, dan bieden instituties manieren om die betrokkenheid samen met anderen vorm te geven.

Emotie, rede en politiek in de geschiedenis

Geen leven en geen samenleven zonder enigerlei balans van emotie en rede. Dat betekent dat beide in iedere historische periode aan te wijzen moeten zijn. Wie denkt dat pas na de zogenoemde paarse kabinetten een einde kwam aan de nuchterheid van de Nederlandse politiek, vergist zich. Historicus Remieg Aerts ziet bijvoorbeeld 'een zekere golfbeweging van perioden waarin de politiek gedistantieerder, bestuurlijker en kleurlozer is en perioden waarin zij nauwer met de maatschappij verbonden en ideologisch wil zijn. Dan is er ook meer ruimte voor emotionele elementen in de doelstelling, presentatie en middelen' (Aerts 2003, p. 22). Kijken we naar de periode sinds 1848, dan voerden heftige politieke emoties onder meer de boventoon tijdens de Aprilbeweging van 1853, de publieke controverse over de uitbreiding van het kiesrecht in 1894, de socialistische revolte van P.J. Troelstra in 1918 en de consternatie over de muiterij op het marineschip de 'Zeven Provinciën' in 1933. Meer recente voorbeelden zijn de Nacht van Schmelzer in 1966, het debat over het gratie verlenen aan de oorlogsmisdadigers die in Breda gevangen zaten in 1972 en de hoogoplopende controverse over de plaatsing van kruisraketten tussen 1981 en 1985. En laten we vooral niet de 'Ik ben woedend'-actie uit 1993 vergeten, toen linksegeoriënteerde kosmopolieten massaal boze ansichtkaarten stuurden naar onze oosterburen, omdat bij hen vijf mensen van Turkse komaf slachtoffer waren geworden van een rechtsradicale aanslag.

En emoties blijven niet beperkt tot de burgers in het land. Ook politieke professionals zijn er niet immuun voor. Dries van Agt: 'De veruit meest emotionele uren van mijn politieke leven heb ik doorgemaakt tijdens het debat in de Tweede Kamer over de Drie van Breda op 29 februari 1972.' (geciteerd in Bootsma en Griensven 2003, p. 123). Of ze die emoties ook publiek mogen tonen, is wat anders. Nadat Hans Wiegel, minister van Binnenlandse Zaken, op 28 april 1981 tijdens een televisieprogramma had gehuild, was het commentaar van dagblad *Trouw*: 'Het zou heel wat waard geweest zijn als het pijnlijke voorval van zondagavond met minister Wiegel op de televisie zich

niet zou hebben voorgedaan' (Van Baalen 2003, p. 40). En toen Ella Vogelaar in 2008 haar 'cool' verloor tijdens een interview met Rutger Castricum van GeenStijl, werd dit haar zwaar aangerekend. Maar tijden veranderen. Toen Wiegels partijgenoot Halbe Zijlstra op 13 februari 2018 huilde omdat hij na een leugen moest aftreden als minister van Buitenlandse Zaken, nam niemand hem zijn publieke emoties kwalijk.

De regels voor de publieke zichtbaarheid van de emotie in de politiek zijn dus aan verandering onderhevig. Toegegeven, in onze hele geschiedenis is het platoonse wantrouwen ten aanzien van de emotie opmerkelijk constant en invloedrijk gebleven. Maar deze regel kent belangrijke uitzonderingen. In de christelijke tijd deelden de opiniemakers weliswaar Plato's negatieve oordeel over emoties als woede, afgunst, trots en begeerte – niet voor niets belandden meerdere daarvan op de erelijst van hoofdzonden – en pleitten zij voor matigheid en kalmte, maar emoties als liefde en hoop sloegen zij juist hoog aan. Een vorst werd niet geprezen om zijn redelijkheid, maar wel om zijn liefde voor God en zijn onderdanen. En daarin mocht hij best mateloos zijn.

Aan het begin van de moderne tijd zien we een andere visie op de rol van emoties in de politiek ontstaan. De Duits-Amerikaanse econoom A.O. Hirschman liet in zijn fascinerende boek *The Passions and the Interests* (1977) zien dat velen na de verwoestende godsdienstoorlogen van de 16e en 17e eeuw het vertrouwen verloren in de politieke slagkracht van de christelijke naastenliefde. Tegelijkertijd achtte men de rede te slap om de destructieve emoties in toom te houden. In plaats van te vertrouwen op liefde en rede, probeerde men daarom emotioneel vuur met emotioneel vuur te bestrijden. Zo vinden we bij Spinoza voor het eerst de gedachte dat heftige, disruptieve, passies alleen kunnen worden beheerst door andere, zij het 'kalmere', passies. Als voornaamste kalmerende passie gold nu de begeerte. Juist deze passie immers bleek mensen tot nadenken, calculeren en zelfs tot samenwerken aan te kunnen zetten. Liever een berekende, en dus berekenbare, handelaar dan een roekeloze en hartstochtelijke ridder. De ideologie van de markt als beschavende macht – de *doux commerce* – werd zo geboren uit de rehabilitatie van de emotie van de begeerte. Bij de eerdergenoemde filosoof David Hume zien we dan zelfs dat calculerend eigenbelang en rede haast synoniem worden, als 'kalmte passie'.

Een derde voorbeeld: de romantiek, die zich ontwikkelde vanaf ongeveer 1800, hees juist de ongetemde emotie weer op de troon. De diepe Duitse emoties werden in stelling gebracht tegen het oppervlakkige Franse rationalisme en tegen het platvloerse Engelse streven naar nut en gewin. Emoties raakten verbonden met authenticiteit en eigenheid. Het ontstaan

van de moderne natiestaat in de 19^e eeuw ging onveranderlijk vergezeld van romantische gevoelens, zoals patriottische trots, liefde en zelfopoffering, en identificatie met de gemeenschap (Anderson 1991).

Ook het nazisme putte uit deze romantische bron. De Tweede Wereldoorlog kleurt daarom nog steeds de moderne discussie over emoties in de politiek. In hoeverre het moderne populisme verwant is aan het nazisme, is een heftig twistpunt. Minder omstreden is dat het populisme vaak op de emotie speelt. Het viert de boosheid, de woede of juist de 'trots op Nederland', en het moet niets hebben van de 'redelijke' elite. Omgekeerd moeten tegenstanders juist niets van het populisme hebben, omdat ze dat als louter emotioneel en onredelijk zien. De tegenstelling tussen emotie en rede wordt zo van beide kanten politiek gemobiliseerd en bevestigd.

Herwaardering van de emotie

De bedoeling achter deze bundel is om met deze simpele dichotomie te breken. De veroordeling van, of onderschikking van de emotie aan de rede, heeft in het verleden maar al te vaak een antidemocratisch doel gediend door een elitaire opvatting van politiek te legitimeren. In het verzet tegen dit elitaire 'rationalisme' schuilt een zeker gelijk van het populisme. Maar momenteel houden populist en antipopulist elkaar gevangen in een improductieve houdgreep. De auteurs die hebben bijgedragen aan deze bundel, zetten vaak vraagtekens bij deze topos van een emotionele massa versus een rationele elite van weldenkenden. In plaats daarvan onderzoeken ze op een open manier de complexe rol van emoties in de hedendaagse Nederlandse politiek. Niet om uiteindelijk een oordeel te vellen over de vraag of emoties nu goed of slecht zijn voor de politiek, maar om beter inzicht te krijgen in de verschillende – vaak tegenstrijdige – rollen die ze feitelijk spelen.

In dit streven worden ze gesteund door recente ontwikkelingen in het filosofische en wetenschappelijke onderzoek naar emoties. De oude topos van emotionaliteit versus rationaliteit dient volgens Ronald de Sousa (1987) te worden gerelativeerd, omdat emoties niet bij voorbaat irrationeel zijn. En volgens Robert Solomon zijn emoties cognitief, omdat zij uit oordelen bestaan die iets zeggen over onze situatie en die van anderen (Solomon 1977, p. 187). Of die oordelen redelijk zijn of niet, moet van geval tot geval onderzocht worden. Een andere belangrijke inspiratiebron voor de hernieuwde belangstelling voor emoties is de zogenoemde gedragseconomie, een type psychologisch onderzoek dat voortbouwt op het pionierswerk van Amos Tversky en Daniel

Kahneman (Kahneman 2011). Een belangrijke bevinding van dit onderzoek is dat mensen – inclusief de leden van de zelfbenoemde rationele elite – veel meer gestuurd worden door emoties dan ze zich bewust zijn.

Tot een herwaardering van de rol van de emotie binnen de politieke theorie en praktijk heeft dat echter nog niet geleid. Er is weinig recent Nederlands onderzoek naar de rol van emoties in de politiek. We hebben er geen academische studies over gevonden uit de laatste tien jaar. Wel zijn er Nederlandse vertalingen van *The Geopolitics of Emotions* door Dominique Moïsi en van *Political Emotions* door Martha Nussbaum. Vooral de laatste benadrukt, onder meer via een analyse van de redevoeringen van Mahatma Gandhi en Martin Luther King, dat emoties een onontbeerlijk bestanddeel zijn van een humane, democratische politiek. De essays in deze bundel vormen een begin om de rol van emoties voor de Nederlandse situatie in kaart te brengen. Meerdere van de studies hierna laten zien dat vanuit de emotie de rede terecht wordt bekritiseerd, en dat omgekeerd in een democratie de emotie redelijk dient te worden vormgegeven.

De essays

Esther Schrijver, Jan Willem Duyvendak en Christian Bröer analyseerden voor hun bijdrage *Woede in meervoud. Boze burgers aan het woord* meer dan duizend antwoorden op de slotvraag van het *Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (COB) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP): ‘Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde of de goede kant op gaat in Nederland?’ Economische ontwikkelingen, etnische diversiteit, het handelen en functioneren van de overheid en politici, normen en waarden, en het samenleven van burgers blijken aanleiding te zijn om te beweren dat het de verkeerde of goede kant op gaat. Met betrekking tot al deze kwesties winden burgers zich op, omdat ze vinden dat de overheid hun belangen onvoldoende vertegenwoordigt. Maar, aldus de auteurs, negatieve emoties als boosheid en verontwaardiging vloeien voort uit positieve emoties als vertrouwen in de overheid en hoop op betere politieke besluitvorming. Hun focus op wat zij omschrijven als ‘*civic affects*’ – de emoties die burgers ervaren en uiten wanneer zij worden geconfronteerd met politieke kwesties – toont dat het persoonlijke in diverse opzichten politiek is.

Ook in het volgende essay gaat het over zulke ‘*civic affects*’. De transformatie van de traditionele verzorgingsstaat naar de activerende verzorgingsstaat betekende niet alleen meer marktwerking en eigen verantwoordelijkheid van burgers, maar ook een nieuwe emotionele huishouding. Terwijl de

traditionele verzorgingsstaat stoelde op empathie, loyaliteit en affectie met *anonieme* anderen, stoelt de activerende verzorgingsstaat op empathie, loyaliteit en affectie met *concrete* anderen. Evelien Tonkens, Thomas Kampen en Mandy de Wilde betogen in hun essay *Affectief burgerschap: waarom beleid verleidt in plaats van overtuigt* dat de transformatie van de verzorgingsstaat de opkomst van affectief burgerschap impliceert. Affectief burgerschap is een institutioneel arrangement tussen professionals en burgers waarbij op lokaal niveau (familie, wijk en buurt) emoties worden ingezet als beleidsinstrumenten. Op grond van een analyse van het wijkenbeleid en het beleid voor de langdurige zorg laten de auteurs zien hoe professionals bepaalde emoties opwekken en mobiliseren om burgers te verleiden om eigen verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid te omarmen. Ook al slagen professionals er relatief goed in om de boodschap over te brengen, er bestaat toch in zowel het wijkenbeleid als de langdurige zorg verzet tegen deze vorm van burgerschap. De vraag is of het goed is dat professionals bij het implementeren van beleid emoties instrumentaliseren in plaats van burgers voldoende voor te lichten en ze met argumenten te overtuigen. Ondergraaft affectief burgerschap met haar appèl aan emoties van verbondenheid met concrete anderen (naasten) niet de solidariteit met anoniemen anderen (vreemden), en daarmee de grondslagen van de democratie?

Terwijl Tonkens cum suis de aandacht vestigen op de manier waarop professionals appelleren aan emoties, onderzoeken Imrat Verhoeven en Tamara Metz in hun essay *Angst, woede en wantrouwen over gaswinning: hoe Groningse politici emotioneel schakelen tussen burgers en Den Haag* hoe politici dat doen. Zij stellen dat lokale en regionale politici in deze gaswinningcontroverse op twee manieren een emotionele schakelfunctie vervullen in de politieke strijd over het vormgeven en uitvoeren van het overheidsbeleid. Enerzijds spelen door lokale politici vertolkte emoties een onontbeerlijke rol bij het legitimeren of delegitimeren van beleid van bovenaf. Anderzijds representeren deze politici de emoties van hun achterban naar de hogere overheden. Zo framen lokale en regionale politici hun wantrouwen dat voortvloeit uit hun contacten met de landelijke politiek en de NAM zodanig dat die aansluit bij de ervaringen van de Groningse burgers. Met het oog op het spanningsveld tussen gezond wantrouwen als noodzaak voor een kritische kijk op de politiek en ongezond wantrouwen dat de fundamenteën van het politieke systeem ondermijnt, is de Groningse casus leerzaam.

Het wantrouwen van burgers richt zich niet alleen op politici, maar ook op rechters. Ondanks het feit dat de misdaad sterk is afgenomen en de samenleving veiliger is geworden, heeft er volgens Bas van Stokkom een

verrechtsing van het strafklimaat plaatsgevonden. Het gros van de burgers en politici hecht veel meer waarde aan bestraffen dan aan resocialiseren. In zijn essay *Morele woede en punitieve verlangens. Over de verrechtsing van het strafklimaat* bespreekt Van Stokkom dit strafpopulisme: de overtuiging dat misdaden harder moeten worden gestraft en het softe politieke en rechterlijke establishment de zorg voor daders belangrijker zou vinden dan het lijden van slachtoffers. Hij onderzoekt in hoeverre woede, verontwaardiging en wraak – punitief verlangen – aan dit strafpopulisme ten grondslag liggen. Het geloof dat vijandige krachten van de wereld een gevaarlijke plaats hebben gemaakt en dat er sprake is van moreel verval zijn, naast de media-aandacht voor criminaliteit en de meritocratische ideologie, verklarende factoren voor deze verrechtsing. Van Stokkom houdt een pleidooi voor het onderzoekend benaderen van misdaad, dat wil zeggen: luisteren naar de verhalen van criminelen en ze serieus proberen te begrijpen.

Naast de wetgevende en rechtsprekende macht, stoelt de politiek op de uitvoerende macht. Instituties die verantwoordelijk zijn voor de uitvoerende macht, zoals zorginstellingen en de Sociale Dienst, doen veelvuldig een beroep op emoties als schuld, schaamte, medelijden en hoop. Thomas Kampen en Evelien Tonkens onderzoeken in *De politiek van hoop. Hoe vrijwilligerswerk slechts uitzicht op werk biedt* hoe de overheid in het kader van het activeringsbeleid bijstandsontvangers door het wekken van hoop op betaald werk in beweging probeert te krijgen. Zij vragen zich niet alleen af of dit beleid rechtvaardig is, maar ook wat het voor de betrokkenen betekent. De verwachtingen die bijstandontvangers hebben om via vrijwilligerswerk de kans op werk te vergroten, veranderen in de loop van de tijd. Op grond van empirisch onderzoek laten Kampen en Tonkens zien dat het activeringsbeleid is gebaseerd op valse hoop, omdat het vrijwilligerswerk de afstand geenszins verkleint. Dat neemt niet weg dat bijstandontvangers zich vaak hechten aan het vrijwilligerswerk vanwege de betekenis die het voor hen heeft. Volgens Kampen en Tonkens is de politiek van hoop onrechtvaardig, omdat beleidsmakers niet eerlijk zijn tegen bijstandontvangers en zodoende een positieve emotie als hoop kan omslaan in een negatieve emotie als woede.

Een toenemend aantal van die bijstandontvangers doet een beroep op voedselbanken. De klanten daarvan worstelen dikwijls met hun emoties, aldus René Gabriëls in *De politieke economie van schaamte en schuld. Over armoede in Nederland*. Hij verdedigt de stelling dat beide emoties sociale ongelijkheid helpen reproduceren, omdat ze ervoor zorgen dat klanten worden gestigmatiseerd en ze hun verschil in status met anderen accepteren. Schaamte en schuld bevorderen dat armoede vooral wordt toegeschreven aan persoonlijke tekorten en niet aan de oneerlijke verdeling van de rijkdom.

Omdat deze emoties de verantwoordelijkheid voor hun situatie in de eerste plaats bij het individu leggen en niet bij het collectief, dragen ze bij aan de depolitisering van de armoede en ondermijnen ze de politieke strijd over de verdeling van de rijkdom. Gabriëls ziet de voedselbank als teken van de tanende solidariteit met armen en als gevolg van de afbraak van de verzorgingsstaat.

De vraag is waarop de solidariteit (steun aan degenen die dat nodig hebben) in een verzorgingsstaat is gebaseerd, en wat haar grenzen zijn. Ido de Haan neemt in *De affectieve begrenzing van de verzorgingsstaat* een gangbaar antwoord op deze vraag kritisch onder de loep. Onder ‘verzorgingsstaatchauvinisme’, dat vooral door populistten wordt verdedigd, verstaat hij het idee dat het door de verzorgingsstaat geboden welvaartspeil in etnisch en raciaal opzicht exclusief moet zijn. De grenzen die aan de solidariteit moeten worden gesteld, vallen in deze opvatting samen met de nationale grenzen. De trots op sociale rechten maakt duidelijk dat solidariteit meer is dan een zakelijk contract waarbij emoties geen rol spelen. De Haan wijst er echter op dat sociale rechten nooit alleen binnen de grenzen van de nationale staat hebben bestaan en voor hun morele inbedding daarvan niet afhankelijk zijn. Sociale rechten zijn gebaseerd op een contributieregel (belastingen en premies) en onafhankelijk van het lidmaatschap van een nationale gemeenschap. Bovendien is de affectieve basis van de verzorgingsstaat levensvatbaarder als ze niet neerkomt op trots op een etno-nationale identiteit.

Het onderzoek naar de politieke geschiedenis is sterk beïnvloed door de vooronderstelling dat politiek een rationeel proces is waarbij de besluitvorming stoelt op redelijke gronden. Christianne Smit laat in *‘Die mensen zijn te beklagen, niet te verachten’. Mededogen, verontwaardiging en angst: humanitaire narratieven als richtinggevend onderdeel van politiek* zien dat in het politieke bedrijf naast het verstand ook de emotie een belangrijke rol speelt. Zij toont dat door een analyse van de grote invloed van emotioneel geladen humanitaire narratieven over de misère in arbeiderswijken rond 1900. Daaruit spreekt mededogen en verontwaardiging over de onmenselijke omstandigheden waaronder mensen in deze wijken leefden. De emotionele getuigenissen en beschrijvingen voedden de angst voor massaal verzet van de socialisten en vroegen om tegenmaatregelen van de zijde van de beter gesitueerden en de staat. Voor een completer beeld van de politieke geschiedenis is het van belang om aandacht te schenken aan de wijze waarop mededogen, verontwaardiging en angst de vormgeving van de politieke agenda bepalen. De humanitaire narratieven die Smit analyseert, hebben aan het einde van de 19e eeuw en het begin van de vorige eeuw de toen

heersende liberale ideologie van zelfredzaamheid en een afstandelijke overheid onder druk gezet. Wat dat betreft zijn er interessante parallellen te trekken tussen toen en nu.

Evenals Christianne Smit werpt Georgi Verbeeck zich in *Populisme: De verleiding van een idee. Enkele historische reflecties* op de politieke geschiedenis. De geschiedenis van het (anti)populisme toont hoe bepalend emoties in de politiek zijn. Emoties als angst en afkeer spelen bij de opkomst van het populisme een belangrijke rol. Verbeeck wijst erop dat bij de definitie van populisme emoties en niet de rede tot de kern van het begrip worden gerekend. Maar ook bij de bestrijding van het populisme wordt dikwijls de emotionele kaart gespeeld door een beroep te doen op bijvoorbeeld de angst voor een nieuw fascisme. Volgens Verbeeck leert de geschiedenis dat het populisme zowel rechts als links kan zijn en niet bij voorbaat antidemocratisch is. Hij ziet emoties eerder als een bijproduct van de inhoudelijke kern van het populisme, namelijk het beschermen van een mythische Heimat tegen buitenstaanders en de gehechtheid aan een vergane wereld (zoals de theemutscultuur uit de jaren vijftig).

Mikko Salmela en Christian von Scheve buigen zich in *De emotionele basis van het rechtse politieke populisme* over hetzelfde onderwerp als Verbeeck, maar nu vanuit een meer sociologisch perspectief. Zij betogen dat sociaaleconomische veranderingen zoals het neoliberalisme en de mondialisering belangrijk zijn om het populisme te verklaren, maar dat bij een volledige verklaring ook de emoties moeten worden betrokken. Burgers lopen warm voor het rechtsradicale populisme uit angst niet te kunnen voldoen aan belangrijke maatschappelijke waarden. Ze schamen zich over dit onvermogen, en transformeren hun angst en onzekerheid daarom tot boosheid, wrok en haat tegenover immigranten, langdurig werklozen, media en elites. Rechtsradicale burgers ontnemen hun identiteit en gevoel van eigenwaarde aan eigenschappen die exclusief zijn, zoals nationaliteit, etniciteit, taal, religie en traditionele genderrollen. Salmela en Von Scheve wijzen erop dat zulke exclusieve identiteitsconstructies grotendeels terug te voeren zijn op een type meritocratische samenleving waarbinnen succes en mislukking worden geïndividualiseerd, het succes wordt gevierd en de mislukking veroordeeld.

In Nederland gaat de populistische revolutie gepaard met een politiek klimaat waarin burgers steeds bozer lijken te worden. Als reactie daarop richt links zich op een politiek die achterstanden probeert weg te werken en rechts op een politiek van culturele identiteit. Sjaak Koenis betoogt in *Over emoties en de politiek van statusverschil* dat beide reacties op het populisme gebaseerd zijn op een tekortschietende diagnose van het populisme. De

boosheid waar het populisme op teert spruit voort uit verongelijkheid, uit het gevoel ongelijk en onrechtvaardig te worden behandeld. Maar de oorzaak van de verongelijkheid is niet, zoals links denkt, dat de kloof tussen hoog- en laagopgeleid, en tussen arm en rijk, groter is geworden. De oorzaak is dat die verschillen juist kleiner zijn geworden. Evenmin is, zoals rechts meent, de oorzaak van de verongelijkheid het falen van de multiculturele samenleving. Die is namelijk juist relatief succesvol in het integreren van mensen met verschillende culturele achtergronden. Koenis wijst op de paradox dat naarmate sociaaleconomische en culturele verschillen kleiner worden, de verschillen in status worden uitvergroet en zo tot een bron van verongelijkheid en boosheid worden. Tegen die achtergrond pleit Koenis voor een 'politiek van statusverschil' die zich richt op een democratie waarin sterke instituties ervoor zorgen dat statusverschillen leefbaar blijven door negatieve effecten van afgunst, hebzucht, onzekerheid en trots te dempen.

In *'Meester van alle dingen, maar geen meester over zichzelf'. De terugkeer van Ortega y Gassets massamens in het hedendaagse politieke debat* laat literatuurwetenschapper Jan de Roder zien hoe in de jaren dertig van de vorige eeuw de politiek van het statusverschil werd gemarkeerd door de tegenstelling tussen de redelijke elite en de door emoties geleide massamens. José Ortega y Gassets *De opstand van de massamens* (1930) is van grote invloed geweest op deze topos. De Roder laat zien dat de topos van elite versus massamens nog steeds actueel is. CDA-politicus Sybrand Buma, VVD-politicus Sybe Schaap, filosoof Josef Früchtel en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en het SCP met hun rapport *Gescheiden werelden. Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* maken er nog steeds ex- of impliciet gebruik van. Wel is er een verschil tussen toen en nu. Werd destijds de massamens gezien als een gevaar voor de democratie, nu wordt deze vooral gezien als een gevolg daarvan. Zorgen over de massamens verklaart de huiver bij traditionele partijen om ruimte te creëren voor een meer directe democratie, aldus De Roder.

Maar we beginnen met een gedicht van K.Michel: *Nu iedereen kwaad is*.

Literatuur

- Aerts, R. (2003). *Emotie in de politiek. Over politieke stijlen in Nederland sinds 1848*. In C. van Baalen, W. Breedveld, J.W. Brouwer, P. van Griensven, J. Ramakers & I. Secker (Red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003. Emotie in de politiek* (pp. 12-25). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Althuisius, J. (2014, 23 augustus). Naar een programma zonder emotie kijkt u niet. *De Volkskrant*.

- Anderson, B. (1983). *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Baalen, C. van (2003). Cry if I want to? Politici in tranen. In C. van Baalen, W. Breedveld, J.W. Brouwer, P. van Griensven, J. Ramakers & I. Secker (Red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003. Emotie in de politiek* (pp. 36-46). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Bootsma, P. & Griensven, P. van (2003). 'Teleurstelling is mijn opperste emotie' Vragen over emotie in de politiek aan A.A.M. van Agt'. In C. van Baalen, W. Breedveld, J.W. Brouwer, P. van Griensven, J. Ramakers & I. Secker (Red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003. Emotie in de politiek* (pp. 121-125). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Ben-Ze'ev, A. (2010). The thing called emotion. In P. Goldie (Ed.), *The Oxford Handbook of Philosophy of Emotion* (pp. 41-62). Oxford: Oxford University Press.
- Dekker, P., Ham, L. van der & Wennekers, A. (2018). *Burgerperspectieven 2018/1*. SCP. https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2018/Burgerperspectieven_2018_1
- Douglas, M. (1986). *How institutions think*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Elchardus, M. (2003). *De dramademocratie*. Tiel: Lannoo.
- Elster, J. (1999). *Alchemies of the Mind. Rationality and the Emotion*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Heath, J. (2014). *Enlightenment 2.0. Restoring Sanity to Our Politics, Our Economy, and Our Lives*. Toronto: HarpersCollins.
- Hirschman, A.O. (1977). *The Passions and the Interests. Political Arguments for Capitalism before Its Triumph*. Princeton: Princeton University Press.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking fast and slow*. New York, NY: Farrar, Straus and Giroux.
- Moisi, D. (2009). *The Geopolitics of Emotion: How Cultures of Fear, Humiliation, and Hope are Reshaping the World*. New York: Random House.
- Nussbaum, M. (2001). *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotion.*, Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Solomon, R.S. (1977). *The Passions. Emotions and the Meaning of Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Sousa, R. de (1987). *The Rationality of Emotion*. Cambridge, MA: MIT Press.